

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم بر اساس تحلیل چند عکس

مصطفی ندیم*

(تاریخ دریافت: 1392/12/12؛ تاریخ تأیید: 1393/03/10)

چکیده

با سفر شاهان قاجار به اروپا و آشنایی نسبی حاکمان ایرانی با فرهنگ اروپایی، روابط فرهنگی گسترش یافته، ابزار و کالاهای جدیدی وارد ایران شد. برخی از این کالاها و مظاهر جدید در تغییر شیوه زندگی مردم و بروز تحولات اجتماعی نقش زیادی داشتند. با روی کار آمدن سلسله پهلوی در ایران این تغییرات بیشتر و محسوس‌تر شد. از جمله مهم‌ترین این تغییرات، تغییر وسایل حمل و نقل شهری، رشد شهرسازی به شکل جدید و تغییر پوشاک مردم بود. سیر پیشرفت و تحول و دگرگونی در جامعه شهری به یکباره انجام نشد و این سیر با تغییری نه چندان سریع صورت گرفت.

در این مقاله برآنیم تا با استفاده از هشت عکس و بررسی آنها، این تغییرات و سیر تحول جامعه ایرانی را در روند مدرن شدن بررسی کنیم. مکان مورد تحقیق شهر مهم و فرهنگی شیراز در جنوب ایران است و زمان مورد تحقیق حدود پنجاه سال، از اوایل قرن بیستم میلادی تا دهه شصت است.

این تحقیق تنها دربردارنده تجزیه و تحلیل تغییرات بر اساس این عکس‌ها است و به شایست و ناشایست بودن نوع و شیوه تغییرات کاری ندارد.

واژه‌های کلیدی: شیراز، مردم‌شناسی تصویری، شهرسازی، پوشاک مردم، وسایل حمل و نقل.

مقدمه و طرح مساله

انقلاب صنعتی در اروپا تحولات بزرگی را در پیشرفت علم و فن‌آوری در پی داشت. این پیشرفت‌ها ابتدا در اروپا و به تدریج به کشورهای دیگر نیز انتقال یافت (پالمر، 1389: 400). در ایران پیشرفت علمی با حاکمیت در ارتباط نزدیک بود. در دوره قاجار ابتدا عباس میرزا و سپس امیرکبیر برای دستیابی به فن‌آوری‌های جدید اقداماتی انجام دادند اما قدرت و نفوذ درباریان و جوانی و بی‌تدبیری شاه حرکت این پیشرفت‌ها را بسیار کند کرد. با این حال دارالفنون که از اقدامات امیرکبیر بود، پس از مرگ او هم همچنان برپا بوده و در انتقال علم و فن‌آوری نقش مهمی را ایفا کرد (شمیم، 1371: 163).

در سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا وی درصدد انتقال برخی از فن‌آوری‌ها برآمد اما در این زمان، روحیه مستبدانه شاه همچنان مانع بزرگ انتقال فن‌آوری‌ها بود و تنها آنچه مورد علاقه شاه واقع می‌شد مورد توجه قرار می‌گرفت. ورود ماشین، یا هنر عکاسی، یا موسیقی برخاسته از همین علاقه شاه بود. با این حال سیر حرکت تحولات جدید در عناصر مهم شهری همچنان به حرکت خود ادامه می‌داد. (همان، 195)

سیر تحول در جامعه شهری بیش از همه در تهران صورت گرفت. حضور سفرا و کارگزاران اروپایی، مدرسه دارالفنون، سفر شاه به اروپا و تحولات جهانی، عناصر شهری و از جمله وسایل حمل و نقل، پوشاک، مصالح ساختمانی و معماری خانه‌ها را با تغییر و تحول روبرو ساخت. هرچه به پایان دوره قاجار نزدیک می‌شویم سیر حرکت این تحولات بیشتر می‌شود اما به دلیل سنتی بودن جامعه ایران، این روند مدرن شدن سریع نیست.

این مقاله بر آن است تا با استفاده از عکس‌های موجود از شیراز در طی حدود شش دهه، سیر حرکت از سنت به سوی مدرن شدن را در برخی عناصر شهری، مورد توجه قرار دهد. این عناصر وسایل حمل و نقل، شهرسازی و پوشاک مردم را شامل می‌شود. در واقع سیر تحولات در عناصر شهری در دوره مورد نظر از دیدگاه مردم‌شناسی تصویری مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

ادبیات نظری

یکی از مباحث جالب در موضوع انسان‌شناسی، مبحث انسان‌شناسی تصویری است. انسان‌شناسی تصویری در دو بخش اصلی عکس و فیلم به ارتباط بین انسان‌شناسی و هنرهای بصری می‌پردازد. از جمله متخصصان پیش‌کسوت در این موضوع ژان روش انسان‌شناس و فیلمساز

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

فرانسوی است. وی در طول حدود 60 سال فعالیت حرفه‌ای در این زمینه، بیش از 100 فیلم مردم‌نگارانه ساخت (فکوهی، 1385: 21).

از دیگر متخصصان این موضوع رولان بارت است که زمینه اصلی تحقیقات وی در مورد ارتباط عکس و انسان‌شناسی است. به گفته وی:

چون عکس، رخداد محض است و نه هیچ چیز دیگر، برعکس متن که به دلیل تاثیر نامنتظر یک‌تک واژه، قادر به عوض کردن شکل جمله از توصیفی به خبری است، نتیجه اش بی‌درنگ همان جزییاتی است که بن‌مایه دانش قوم‌نگارانه است (بارت، 1384: 45).

هدف نگارنده آن است که در این مقاله گوشه‌ای از سیر حرکت تحولات در جامعه شهری در برخی از مهم‌ترین عناصر شهری را به روایت تصویر بیان دارد. اما پیش از شروع، بیان چند نکته را ضروری می‌داند.

1- معیار اصلی این بررسی، عکس‌های محدود موجود است و تحولات اجتماعی تنها از زبان این عکس‌ها بیان می‌شود.

2- عکس اصلی که بیش از همه مورد توجه قرار گرفته است عکس چهارم است. عکس‌های دیگر زمان‌های پیش و پس از این عکس را نشان می‌دهند و به این ترتیب سیر تحولات مورد نظر را با استفاده از عکس‌ها پی می‌گیریم.

3- سیر تحولات از سنت به سوی مدرن شدن در این مقاله تنها جنبه‌های خاصی است که از تصاویر استخراج شده است. وسایل حمل‌ونقل و رفت‌وآمد عمومی، ساختمان‌ها و پوشاک مردم که به ترتیب اهمیت و وجود سوژه‌های موردنظر، مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

4- در بررسی عکس‌های موجود به شایسته و ناشایسته بودن سنت یا روند مدرن شدن کاری نداریم.

یافته‌ها

عکس‌های حاضر مربوط به سه خیابان اصلی شیراز طی چند دهه اخیر است. نخست چهارراه زند و قسمت‌هایی از خیابان زند، دوم خیابان سعدی که امتداد شمالی چهارراه زند است و سوم خیابان فردوسی.

چهارراه زند مرکز اصلی شهر پس از شهرسازی به صورت جدید است. فاصله میدان امام حسین (ع) یا فلکه استانداری تا چهارراه زند، نخستین خیابانی است که در شیراز به شکل امروزی ساخته شده است. خیابان سعدی نیز در راستای خیابان زند ساخته شده و راه ارتباطی

دروازه قرآن به مرکز شهر بوده است. خیابان فردوسی نزدیک‌ترین محل به دروازه قرآن، ورودی اصلی شهر به سمت شمال است و به همین دلیل نخستین گاراژها برای حمل بار و سپس مسافر در این خیابان احداث شده‌اند.

نخستین عکس از این مجموعه، مربوط به سال 1280 شمسی و پیش از ورود ماشین به شیراز است. ماجرای عکس درباره ورود حاکم جدید شیراز (نظام الملک) به شهر است و بزرگان و مردم به استقبال وی رفته‌اند.

تصویر شماره 1: ورود حاکم جدید شیراز (نظام الملک) به شهر و بزرگان و مردم که به استقبال وی رفته‌اند

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

محل استقبال در تاریخ معاصر شیراز جایگاه اجتماعی خاصی دارد. صحرای مصلی از نواحی بسیار مهم شیراز در طول تاریخ و به ویژه دوره معاصر است. این صحرا در نزدیکی دروازه قرآن، دروازه ورودی به شیراز از سمت شمال واقع است. در دوره قاجار تعدادی بنا و باغ در این ناحیه از اهمیت زیادی برخوردار است. از جمله این بناها یکی قربان‌گاه و دیگری باغ نو است. باغ نو در صحرای مصلی در نزدیکی دروازه قرآن و روبروی باغ جهان‌نما واقع است که توسط حسین‌علی میرزا حاکم فارس در دوره فتح‌علی‌شاه ساخته شده است (امداد،

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

1387: 42). مکان مهم دیگر قربان‌گاه است. نام شناخت این مکان آن است که هر ساله در روز عید قربان، قربانی رسمی دولت در این محل صورت می‌گرفت و این قربانی کردن در تاریخ اجتماعی شیراز در دوره قاجار جایگاه خاصی داشت. تا پیش از مشروطیت هر سال از طرف فرمانفرمای شیراز یک شتر به نام شاه قربانی می‌شد. برای این منظور از روز اول ماه ذیحجه شتری را انتخاب می‌کردند. ابتدا دست و پا و سر شتر را حنا بسته و چشم‌هایش را سرمه کشیده، او را با زنگوله و پارچه‌های زربافت تزئین می‌کردند و هر روز با ساز و نقاره در شهر می‌گرداندند (بهروزی، 1354: 1). این مراسم با تفریح و شادی برای مردم همراه بود. در صبح روز عید قربان شتر را با دسته موزیک و نواختن موسیقی در حالی که عده زیادی از فراشان، تفنگچیان و سپس مردم شتر و ساریان را همراهی می‌کردند، به محل قربانگاه برده طی مراسم خاصی شتر را قربانی می‌کردند.

از دیگر کارکردهای قربانگاه، محل استقبال مردم از حاکم جدید بود و عکس در این محل گرفته شده است. از آنجا که با دروازه ورودی شهر یعنی دروازه اصفهان فاصله زیادی ندارد مردم سواره و پیاده به استقبال حاکم آمده‌اند.

در عکس، در دو طرف مردم ایستاده‌اند و در وسط حاکم شیراز در حال عبور از بین مردم است. با دقت در عکس متوجه می‌شویم در تجمعات مردمی، سوار بر چهارپا بودن امری عادی و رایج است و به نظر می‌رسد هرکس وسیله‌ای (چهارپا) داشته با خود آورده است. اما اکثراً پیاده به استقبال آمده‌اند. لباس مردم لباس‌های آخر دوره قاجار است. همه مردان کلاه بر سر دارند و می‌دانیم که ظاهر شدن در مکان عمومی بدون پوشش سر امری ناشایست به شمار می‌رفته است (یارشاطر، 1383: 240). انواع رداها که مربوط به طبقات مختلف است، بر تن مردم دیده می‌شود. از آنجا که بیشتر مردم در حرکت بودند و این امکان برای عکاس وجود نداشته تا از آنها بخواهد بی‌حرکت باشند، عکس بسیاری از افراد شفاف نیست. همچنین در انتهای عکس باغ قراچه یا باغ تخت (افسر، 1374: 61) از باغ‌های معروف شیراز مشاهده می‌شود.

مکان عکس دوم در خیابان زند و نزدیک به چهارراه زند است. تاریخ این عکس 23 آذرماه سال 1301 شمسی است و ماجرای آن، درباره ورود احمدشاه به شیراز و استقبال مردم از وی است. احمد شاه در این سال، در بازگشت از اروپا از طریق بوشهر و کازرون وارد شیراز شد. به گفته استخر، از باغ جنت تا خیابان زند، طبقات مختلف مردم چند طاق نصرت برپا کرده بودند. شاه در نزدیکی بقعه سید ابوالوفا جایی که علما برای ورود شاه خیمه برپا کرده بودند،

ایستاد. در ماشین شاه، قوام‌الملک در صندلی جلو نشسته و شاه در عقب نشسته بود. پس از ایستادن، قوام‌الملک پیاده شده و در اتوموبیل را بر روی شاه باز کرد. شاه پیاده شد، در برابر صف آقایان علما قرار گرفت و قوام‌الملک یکایک آقایان را معرفی کرد (استخر، 1388: 232). آخرین طاق نصرت به اداره بلدیه تعلق داشت و عکس حاضر مربوط به این طاق نصرت است.

تصویر شماره 2: ورود احمدشاه به شیراز و استقبال مردم از وی

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

در دوره قاجار برپایی طاق نصرت برای جشن‌ها، اعیاد ملی و مذهبی در شیراز رایج بود. در این عکس در دو سو، مردم از گروه‌های مختلف برای احمدشاه ابراز احساسات می‌کنند. از ایستادن تعدادی بچه با نظم و لباس‌های مرتب معلوم می‌شود که آنها دانش‌آموزان مدارس هستند. نخستین مدرسه به شیوه نوین در شیراز در سال 1320 ه.ق برابر با سال 1282 خورشیدی برپا شده بود (امداد، 1385: 261). اینک نوزده سال از سال ساخت نخستین مدرسه در شیراز می‌گذشت و طی این مدت مدارس زیادی در شیراز تأسیس شده بود، از جمله مدرسه مسعودیه، مدرسه اسلامی، مدرسه امامیه، مدرسه شریعت، مدرسه تربیت و چندین مدرسه دیگر و اینک در استقبال از ورود شاه به شیراز، دانش‌آموزان مدارس را به استقبال شاه آورده‌اند، رسمی که برای سال‌ها ادامه داشت.

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

در وسط خیابان، احمدشاه با همراهانش با ماشین در حال عبور از خیابان هستند. در این زمان ماشین بیشتر در اختیار طبقات بالای اجتماع است و البته ورود ماشین به ایران آن هم در شکل‌ها و نوع‌های مختلف در حال افزایش است. در شیراز نیز تعداد محدودی ماشین وجود داشته است.¹

مکان عکس سوم خیابان فردوسی یکی از محل‌های اصلی حمل بار به شهرهای دیگر است. یکی از گاراژهای اصلی شهر در این خیابان واقع است. عکس بین سال‌های 1305 تا 1310 گرفته شده و تاریخ دقیق آن را نمی‌دانیم، اما از آنجا که در تصویر، تیر چراغ برق مشاهده می‌شود می‌توان تا اندازه‌ای تاریخ دقیق آن را یافت. کارخانه برق در شیراز در سال 1307 و در خیابان سعدی در نزدیک خیابان فردوسی تاسیس شد، در نتیجه این عکس باید بعد از سال 1307 گرفته شده باشد.

تصویر شماره 3: در این تصویر چند ماشین شخصی و باربری و یک درشکه برای حمل مسافر دیده می‌شود. بر پشت گالسکه درشکه از سوی نظمیه، شماره درشکه نصب شده است

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

1. تا پیش از ورود ماشین به ایران، وسیله اصلی رفت و آمدهای مختلف به ویژه در شهرها و روستاها با چهارپایانی چون اسب، قاطر و الاغ انجام می‌شد. با رواج ماشین روزبه‌روز استفاده از ماشین برای حمل بار یا مسافر جایگزین وسیله‌های سابق شد، با این حال این تحول با کندی همراه بود و ماشین به سادگی و به سرعت جای خود را بین مردم باز نکرد.

بر روی تابلوی گاراژ، نام گاراژ هند و ایران نوشته شده است. این گاراژ برای مدت‌ها معروف‌ترین گاراژ شیراز بود و این نام، نشان دهنده روابط بازرگانی ایران و هند در آن دوره است. در این تصویر چند ماشین شخصی و باربری و یک درشکه برای حمل مسافر دیده می‌شود. در فاصله دورتر فردی با دو الاغ در حال حمل بار است و در فاصله نزدیکتر مردی با کلاه پهلوی در حال دوچرخه‌سواری دیده می‌شود. در این عکس به خوبی می‌توان همه نوع وسایل نقلیه قدیم و جدید را مشاهده کرد. حمل کالا با الاغ و با وانت. حمل مسافر با درشکه و با ماشین و همچنین استفاده از دوچرخه به عنوان وسیله‌ای جدید که پیش از این نبوده است. در مورد پوشاک باید گفت، در سال 1307 دولت مقرر کرد که تمام مردان به صورت یکدست و به شیوه غربی لباس بپوشند. در طی این قانون استفاده از کلاه‌های سنتی، شال، قبا، سرداری، عبا، تنبان، بند تنبان، گیوه و ملکی ممنوع شده، مردم به جای آن باید از کلاه پهلوی، کت و شلوار، کمربند و کفش چرمی استفاده کنند. (یارشاطر، 1383: 238).

اینک به پوشاک مردم در این عکس می‌پردازیم. پوشاک مردم نیز تلفیقی از پوشاک قدیم و جدید است. عده‌ای کت و شلوار به تن کرده و کلاه جدید پهلوی استفاده کرده‌اند که بهترین نمونه آن مردی است که جلو درشکه ایستاده است. در چند قدمی وی، سه مرد با لباس محلی و کلاه قدیمی ایستاده‌اند که بنظر می‌رسد کارگر هستند. جالب آنکه در جلو گاراژ چند نفر با کت و شلوار اما با کلاه دوره قاجار دیده می‌شوند و آنکه درست در جلو گاراژ ایستاده، کت و شلوار جدید را با کلاه و کفش قاجاری تلفیق کرده است. این عکس از لحاظ تاریخ گرفتن عکس، تاییدی بر گفته پیشین است که بعد از سال 1307 گرفته شده است. همچنین حضور مردم با پوشاک مختلف قدیمی و جدید بیانگر این موضوع است که این قانون هنوز به طور کامل اجرا نشده و هنوز بسیاری از مردم و به ویژه کارگران و روستاییان همچنان به پوشیدن لباس‌های سنتی تمایل دارند. این قانون از روز اول فروردین ماه سال 1308 اجرا شد و فقط علما از آن معاف بودند. به روستاییان نیز یک سال فرصت داده شد. اما در عکس‌های بعد می‌بینیم که پس از گذشت یک سال نیز پوشیدن لباس‌های سنتی و قدیمی همچنان رایج است. ساختمان‌ها همه جدید و با معماری و مصالح جدید ساخته شده‌اند، زیرا این بخش از شهر خارج از بافت قدیم و تاریخی قرار دارد.

بر پشت کالسکه درشکه از سوی نظمیه، شماره درشکه به فارسی و انگلیسی نصب شده است. (25/25 نظمیه شیراز) شاید این درشکه به انگلیسی‌ها تعلق داشته، یا شاید به دلیل

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

سکونت تعدادی انگلیسی در شیراز نمره آن به هر دو زبان نوشته شده است. هر چه هست این نوع شماره‌گذاری با گاراژ هندی‌ها مرتبط است. شیوه ایستادن افراد در این عکس بر ما معلوم می‌کند که عکاس از آنها خواسته است تا بی‌حرکت باشند با این حال چند نفر در حال حرکت‌اند.

این عکس زمانی گرفته شده که هنوز استفاده از ماشین به صورت غالب در نیامده، و رواج عمومی نیافته است، اما از آنجا که این خیابان بیشتر محل ورود و خروج ماشین‌های باربری به شهرهای دیگر است، تعداد ماشین‌ها بیشتر از وسایل نقلیه قبلی، یعنی چهارپایان است. البته عکس اصلی بزرگتر بوده است. در عکس حاضر در این مقاله سر در گاراژ تابلو آن و چند نفری که در کنار در ایستاده‌اند مشخص نیست.

عکس چهارم عکس اصلی مورد بحث است. مکان آن چهارراه زند است و عکاس از خیابان توحید فعلی (داریوش سابق)، خیابان سعدی و وسط چهارراه و ابتدای خیابان زند به سمت میدان امام حسین (ع) فعلی را به تصویر کشیده است. تاریخ عکس سال 1310 شمسی است.

این عکس از جهات مختلف قابل تبیین و تحلیل است. در سمت چپ پنج ماشین کرایه‌کش در انتظار مسافر هستند. در آن سوی خیابان هم‌سو با ماشین‌ها، دو درشکه نیز منتظر مسافر هستند. در این تاریخ در چند محل شیراز، خیابان کشی صورت گرفته است اما هنوز در بسیاری از مراکز اصلی شهر به ویژه در محلات، خیابانی وجود ندارد و معابر همچنان مانند گذشته است، به همین دلیل بیشترین تجمع ماشین در همین چهارراه زند یا در مکان‌های مشابهی است که در مجموع تعداد این مکان‌ها اندک است. با این توضیح باید گفت که به احتمال زیاد تعداد ماشین موجود در عکس بیشترین تعداد ماشین برای مسافربری در این مکان است و از آنجا که هنوز تعداد ماشین زیاد نیست، می‌توان نتیجه گرفت که استقبال از استفاده از ماشین به جای درشکه هنوز در بین مردم رایج نشده است.

در سمت راست عکس، تعدادی چهارپا همراه با صاحبان‌شان در حال حرکت هستند. در قسمت جلو عکس، یک گاری در حال حمل سنگ است و گاری‌چی در حال هدایت اسب پیر «بابو» است. در پشت سر وی یک خرک‌چی با تعداد هفت الاغ در حال حرکت هستند.

تصویر شماره 4: در عکس بیشترین تعداد ماشین برای مسافری در این مکان است و از آنجا که هنوز تعداد ماشین زیاد نیست، می‌توان نتیجه گرفت که استقبال از استفاده از ماشین به جای درشکه هنوز در بین مردم رایج نشده است.

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

در وسط چهارراه گروه دیگری از خرک‌چی‌ها در حال ورود به خیابان سعدی هستند. در ابتدای خیابان سعدی نیز گروه دیگری از الاغ‌ها در حال آوردن بار به این سوی چهارراه هستند. از آنجا که در این زمان ساخت‌وساز شهری رونق زیادی داشته است، بیشترین بار چهارپایان مصالح ساختمانی است. در حالی که پیش از این، از چهارپایان برای حمل انواع کالاها همچون آرد، کود و یا کرایه به افراد استفاده می‌شده است. در این زمان نیز این کاربردها وجود داشته است اما در این عکس، بار همه چهارپایان مصالح ساختمانی است.

نکته دیگر در این عکس ساخت‌وسازهای شهری به صورت جدید است. شواهد موجود در کتاب‌ها و دیگر عکس‌ها معلوم می‌دارد که مصالح اصلی برای ساخت بناها و حتی اماکن عمومی بیشتر از خشت، گچ، آهک و تیر چوب بوده است اما در این عکس در دو ضلع خیابان سعدی، دو بنای جدید در حال احداث هستند. در سمت چپ، گاراژ بزرگی در حال ساخته شدن است که مصالح اصلی آن آجر است نه خشت، و کارگران در پشت بام در حال احداث طبقه دوم هستند. این بنا بعداً به شرکت مسافری سی‌ال‌ام و بعداً به ایران‌پیما تبدیل شد. در پشت ساختمان، گاراژ واقع بود و توقف اتوبوس‌های میان شهری و سوار و پیاده شدن مسافران در آنجا انجام می‌شد. در اواسط دهه شصت با افزایش تعداد ماشین‌ها و شرکت‌های

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

مسافربری، پارکینگ عمومی اتوبوس‌ها به محل دیگری انتقال یافت و در حال حاضر، این مکان، پارکینگ عمومی ماشین‌های سواری است.

در جلو گاراژ یک گاری دو اسبه در حال تخلیه مصالح ساختمانی است. در ضلع دیگر خیابان سعدی، ساختمان دیگری در حال ساخت است که مصالح اصلی آن هم آجر است.

نکته دیگر در این عکس پوشاک افراد است. مانند عکس پیشین برخی لباس‌های قدیمی قاجاری را به تن کرده‌اند و برخی لباس‌های جدید به سبک اروپایی و برخی هر دو را با هم تلفیق کرده‌اند. دو راننده ماشین با لباس جدید و با کلاه پهلوی دیده می‌شوند. لباس دو درشکه‌چی جالب توجه است. یکی لباس قدیمی قاجاری بر تن دارد و دیگری لباس جدید با کلاه جدید. گاری‌چی پشت درشکه‌ها نیز لباس جدید بر تن دارد. اما گاری‌چی سوی دیگر عکس با کفش، کلاه، ردا و شال قدیمی دیده می‌شود. خرک‌چی‌ها همه لباس قدیمی بر تن دارند و چند نفری که در حال پیاده‌روی هستند، برخی با لباس‌های جدید و برخی با لباس‌های قدیمی مشاهده می‌شوند. در گوشه‌ای از عکس در ابتدای خیابان سعدی، سه زن با لباس قاجاری، چادر و روبنده در سایه دیوار نشسته‌اند.

در حالی که در بخش‌های زیادی از شهر دکان‌های قدیمی وجود دارد، در روبروی عکس چند مغازه به شکل جدید و چادر (سایه‌بان) در بالای آن دیده می‌شود. همچنین در دو سوی خیابان، تیرهای چوبی برای برق نصب شده و خیابان برق‌کشی شده است، اما از لامپ بر ستون‌ها خبری نیست. کارخانه برق در انتهای خیابان روبرو یعنی خیابان سعدی واقع است. خیابانی که به خیابان فردوسی منتهی می‌شود.

عکس پنجم ضلع دیگری از خیابان زند را نشان می‌دهد. عکس از میدان شهرداری فعلی گرفته شده است و سرتاسر خیابان زند را نشان می‌دهد. نقطه‌ای که ماشین در حال حرکت است، درست در وسط چهارراه زند است و دو ساختمان در دو ضلع خیابان سعدی در حال ساخت مشاهده می‌شود. این عکس نیز در سال 1310 گرفته شده است، اما تاریخ دقیق آن معلوم نیست. با بررسی دو عکس، نگارنده به این نتیجه رسیده است که به احتمال زیاد هر دو عکس در یک روز گرفته شده است. همچنین بررسی طول سایه‌ها در هر دو عکس و دقت در جهت‌های جغرافیایی نشان می‌دهد که عکس‌ها احتمالاً بین ساعات 9 تا 11 صبح گرفته شده است.

در عکس چند تن از افراد نظمیه با لباس نظمیه مشاهده می‌شوند. در پشت سر آنها چند کارگر مشغول آب پاشی به خیابان برای دفع گرد و خاک هستند و لباس آنها نشان می‌دهد که به احتمال زیاد کارگران اداره بلدیه (شهرداری) هستند.

تصویر شماره 5: عکس از میدان شهرداری فعلی گرفته شده است و تمامی خیابان زند را نشان می‌دهد.

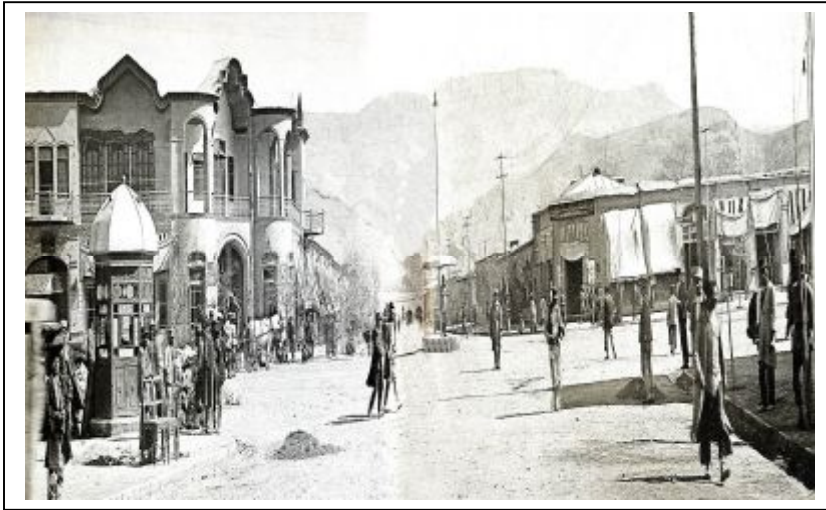

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

بیشتر بودن تعداد افراد نظمیه نسبت به کارگران آب‌پاش سوال برانگیز است. در بررسی بیشتر معلوم شد این کارگران در واقع جزو زندانیان هستند و بنا به توافق رییس قشون شیراز با اداره بلدیه قرار شده تا زندانیان هر روز خیابان جدید زند را آب‌پاشی کنند (خالصی، 1388:43). به این دلیل تعداد افراد نظمیه از کارگران بیشتر است. در عکس مشابه دیگری از همین عکاس و از زاویه متفاوت هم باز تعداد افراد نظمیه بیش از کارگران است.

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

تصویر شماره 6: اگرچه در عکس ماشین کمتر دیده می‌شود اما شواهد نشان می‌دهد که استفاده از ماشین بسیار بیشتر از چند سال قبل شده است.

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

طبق روال عکاسی در آن زمان، از افراد خواسته شده که حرکت نکنند اما گویا یکی از پاسبان‌ها دیر متوجه شده است. در گوشه‌ی دیگر تصویر زنی با لباس دوره قاجار در حال راه رفتن است. دو ماشین در خیابان در حال تردد هستند و دو درشکه نیز به انتظار مسافران ایستاده‌اند. در سوی دیگر عکس یک خرکچی در حال تخلیه بار است که مصالح ساختمانی هستند.

عکس‌های شماره 5 و 6، در واقع نشان‌دهنده نوعی اختلاط و حتی درهم‌ریختگی فرهنگی در چند نمود مهم فرهنگی یعنی حمل‌ونقل، ساختمان‌ها و پوشاک مردم هستند. می‌توان حدس زد که دیگر جنبه‌های فرهنگ مردم نیز در شهرها دچار این درهم‌ریختگی شده است. به این ترتیب می‌توان گفت عکس‌ها به خوبی دوره گذر از سنت به مدرن شدن را نشان می‌دهند. در این زمان بین مروجان و صاحبان ابزار سنتی و مدرن اختلافاتی وجود داشته است، مثلاً درشکه‌چی، راننده ماشین را رقیب خود می‌دانسته است

عکس ششم چهارراه زند را نشان می‌دهد. گردآورنده عکس‌های قدیم شیراز، تاریخ آن را سال 1312 قید کرده است. (صانع، 1369: 63). در ضلعی از خیابان زند، درشکه‌ای مشاهده می‌شود که به انتظار مسافر ایستاده است. در ابتدای خیابان سعدی نیز درشکه در حال عبور است و الاغی با بار میوه دیده می‌شود.

بهترین میوه‌های محلی در شیراز در باغ‌های قصردشت پرورش می‌یابد. تا حدود چهل سال قبل قصردشت، خارج از شیراز و از نواحی بیلاقی آن به شمار می‌رفت. اما اکنون بخش مهمی از شهر شیراز شده است. در این ناحیه بیش از هزار هکتار باغ میوه وجود دارد که از گذشته، هم تامین کننده میوه شیراز بوده و هم در خوش آب‌وهوا بودن شهر نقش داشته است. در گذشته نه چندان دور، باغ‌داران، میوه‌های خود را بر الاغ‌ها بار می‌زدند و نزدیکی‌های سحر به طرف شیراز حرکت می‌کردند. به این افراد طووف می‌گفتند (ثابت، 1391: 194). محل تجمع آنها در مرکز شهر و جایی به نام کل مشیر بود، میدان کوچکی منتهی به خیابان توحید (داریوش سابق). گاه این افراد در اطراف، یا نزدیکی کل مشیر هم به کسب‌وکار مشغول می‌شدند. در این عکس یکی از طووف‌ها در ابتدای خیابان سعدی که به کل مشیر نزدیک است مشغول کسب‌وکار است.

اگرچه در عکس تعداد ماشین کمتری دیده می‌شود، اما شواهد نشان می‌دهد استفاده از ماشین نسبت به سال‌های قبل، بسیار بیشتر شده است. در وسط چهارراه، سکوی مدوری برای ایستادن پلیس ساخته شده و بر بالای سر پلیس چتری (سایه‌بان) قرار گرفته است. این مسأله بیش از همه نشان دهنده رواج بیشتر ماشین در بین مردم است.

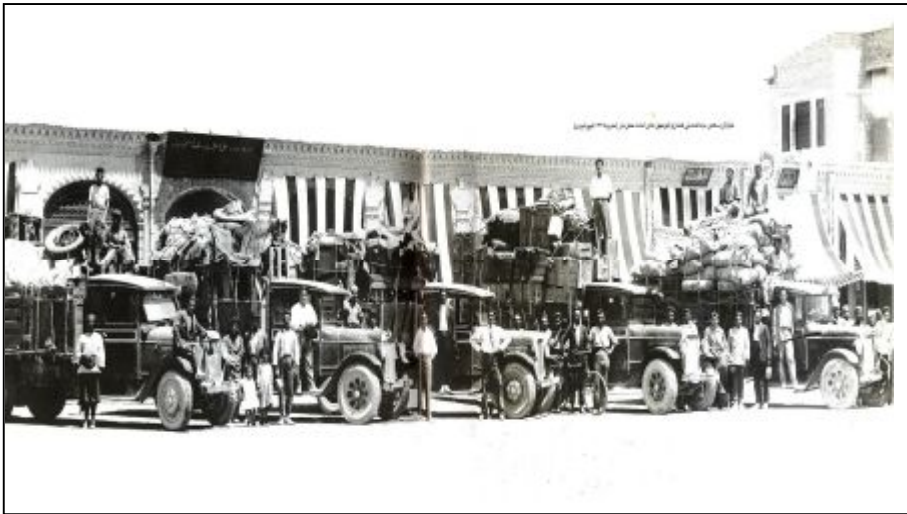
چهارراه و خیابان‌های اطراف پیشرفت کرده است، علاوه بر تیر برق، نیز بر هر ستون، چراغ نیز قرار گذاشته شده است. بر تعداد کابل‌ها بر ستون‌ها افزوده شده است و برق کشی گسترش یافته است. تعداد مغازه‌ها افزایش یافته و دو ساختمان نیش خیابان سعدی کامل شده‌اند. اگرچه هنوز برخی از افراد لباس‌های قدیمی را بر تن دارند، اما اکثر افراد با پوشاک جدید مشاهده می‌شوند. با این حال برخی از افراد کلاه جدید را با ردایی قدیمی درهم آمیخته‌اند. در مجموع عکس نشان‌دهنده حرکت سریع‌تر تحولات در عناصر یاد شده است.

مکان عکس هفتم، خیابان سعدی، و محل تجمع ماشین‌های آماده حمل بار است. این عکس مربوط به سال 1325 است. ماشین‌های موجود بیانگر مضمون و محتوای عکس هستند: رواج بیشتر استفاده از ماشین و عادی شدن وجود آن نزد مردم. اما از لحاظ پوشاک نکته جالب، وجود برخی افراد با همان لباس‌های قدیمی است. اگرچه تعداد این افراد بسیار کم است، اما وجود دو نفر در سمت چپ با لباس‌های قدیمی و یکی از راننده‌ها یا ماشین دارها با کراوات، در وسط عکس بسیار جالب است. در این عکس بیشتر افراد بدون کلاه هستند،

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

مسأله‌ای که تا این زمان در تاریخ پوشاک ایران سابقه نداشته است. اینک تنوع کلاه در جنس و بافت و شکل، به تنوع در مدل موها انتقال یافته است.

تصویر شماره 7: خیابان سعدی. این عکس مربوط به سال 1325 می‌باشد. ماشین‌های موجود بیانگر مضمون و محتوای عکس است، رواج بیشتر استفاده از ماشین و عادی شدن وجود آن در نزد مردم. اما از لحاظ پوشاک نکته جالب وجود برخی افراد با همان لباس‌های قدیمی است.

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

آخرین عکس قسمتی از خیابان زند و چهارراه زند را نشان می‌دهد. تاریخ دقیق عکس معلوم نیست اما مربوط به سال‌های بین 1340 تا 1345 است. این عکس نشان می‌دهد خیابان‌ها کاملاً برای تردد ماشین‌ها آماده شده‌اند. خیابان آسفالت است. رفت‌وآمد ماشین‌ها در دو سوی خیابان کاملاً تفکیک شده و در وسط چهارراه، پلیس نظم‌دهنده عبور و مرور ماشین‌ها است. در چهارراه چراغ راهنما نصب کرده‌اند، اما به نظر می‌رسد که به آن توجهی نمی‌شود، یا شاید برق رفته باشد. زیرا ماشین‌ها از چهار جهت در حال حرکت‌اند، یا شاید به دلیل کم بودن ماشین و تردد، پلیس و مردم نسبت به رعایت نظم بی‌توجه هستند. این خصوصیت هنوز هم ادامه دارد و تصور می‌شود با نبود ترافیک، نیازی به رعایت نظم به ویژه ضرورتی در توجه به چراغ راهنما وجود ندارد. نوع ماشین‌ها فورد، فیات، اپل و فولکس مربوط به دهه شصت و هفتاد میلادی است. در این عکس، هم ماشین‌های شخصی و هم

سرویس‌های عمومی (تاکسی، اتوبوس و سرویس مهد کودک) مشاهده می‌شود. تنها اثری که نشانی از قدیم را به همراه دارد، در قسمتی از گوشه سمت راست عکس دیده می‌شود.

تصویر شماره 8: خیابان زند در دهه 50

منبع: آرشیو عکس‌های قدیمی شیراز

در تصویر یک گاری مشاهده می‌شود که به جای استفاده از اسب و یابو، فرد باربر، بارها را جابجا می‌کرده است. احتمالاً صاحب آن در گوشه ای به انتظار بار نشسته است. اما در این سوی عکس در سمت چپ، باربر دیگری با گاری دستی، جعبه‌ای چوبی را به جایی می‌برد. اگرچه در این زمان ماشین کاملاً رواج یافته و از درشکه‌های مسافربر استفاده نمی‌شود، اما تنوع ماشین‌ها و کارکرد آنها زیاد نیست. هنوز وانت‌بار یا کامیون‌های کوچک نفت‌کش زیاد نشده و کاربردشان کم است، در نتیجه این نوع گاری‌ها و یا درشکه‌هایی که با استفاده از اسب به محلات نفت می‌برند در شیراز و شهرهای دیگر، کاربرد زیادی دارند.

ساختمان‌های متعددی در عکس مشاهده می‌شود که پیش از این نبوده است. بسیاری از این بناها به سبک معماری جدید و با مصالح جدید ساخته شده‌اند. شیروانی‌ها از نوع جدید هستند. در وسط خیابان، ستون‌های برق فلزی با دو لامپ بزرگ تعبیه شده است. نخل‌های

بازنمایی تحول در چند عنصر شهری در شهر شیراز در نیمه اول قرن بیستم ...

زینتی وسط باغچه را در مقابل سرما پوشانده‌اند و بین درخت‌ها، گل‌کاری شده است. در پیاده‌رو نیز برای باغچه‌ها با نرده حفاظ درست کرده‌اند و در کنار نرده‌ها به فاصله‌های منظم صندلی‌های سیمانی ساخته شده‌اند. همچنین در پیاده‌رو با ستون برق تزئینی، لامپ و روشنایی ایجاد کرده‌اند. در دو سوی خیابان سعدی دو کیوسک روزنامه فروشی هم قرار دارد.

پوشاک اکثر افراد به شیوه جدید است. مردها کت و شلوار بر تن دارند و عموماً کلاه بر سر نگذاشته‌اند. با این حال در سمت چپ عکس، در پیاده‌رو یک کارگر ساختمانی با لباس قدیمی که در آن زمان بیشتر در روستاها استفاده می‌شده، با بیلی که بر شانه‌اش گذاشته، مشاهده می‌شود. پایین‌تر از او نیز مردی با کت و کلاه پهلوی دیده می‌شود. به احتمال زیاد هر دو روستایی هستند و این پوشاک در محل زندگی آنها رواج داشته است.

در این عکس تنها سه زن با چادر دیده می‌شوند و با توجه به اینکه در این عکس تعداد زنان زیاد نیست نمی‌توان بر اساس آن تحلیلی ارائه داد. به هر حال از وضعیت پوشاک زنان در این زمان اطلاع دقیق داریم.

این عکس نشان می‌دهد در این زمان، سنت‌های گذشته در استفاده از وسایل حمل‌ونقل، ساختمان و پوشاک به سوی مدرن شدن گام برداشته‌اند و تاکید بر استفاده از وسایل و امکانات جدید است. در واقع عکس گویای پایان دوره گذر است و البته می‌دانیم که پایان دوره گذر یا ورود به دوره مدرن به معنای عدم استفاده کامل از سنت‌ها نیست. چنان‌که در زمان تهیه عکس و حتی تا زمان حال هم در شیراز و برخی از شهرها، باغ‌داران میوه‌های خود را از باغ‌های اطراف شهر با الاغ به مرکز شهر می‌آورند.

نتیجه‌گیری

فرجام سخن آنکه، عکس‌های موجود سیری از شهرسازی، شهرنشینی و تغییر وسایل نقلیه شهری و به دنبال آن ساختمان و پوشاک را بیان می‌کنند و می‌توان بر اساس آنها دوره‌ای از سیر پیشرفت در تاریخ اجتماعی ایران و شهر شیراز را شناخت. این عکس‌ها بیان‌کننده مراحل تغییر مصالح و طرح بناها، پوشاک مردم و وسیله نقلیه در دوره‌ای است که تحولات، جامعه را به سوی مدرن شدن هدایت می‌کند و به همین دلیل عکس‌ها اهمیت خاصی دارند.

منابع

- افسر، کرامت‌الله (1374). تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: نشر قطره.
- استخر، محمد حسین (1388). خاطرات پیر ضمیر روشن، فارس از مشروطه تا پهلوی. به کوشش مسعود شفیعی سروستانی. شیراز: بنیاد فارس شناسی.
- امداد، حسن (1385). تاریخ آموزش و پرورش در فارس از عهد باستان تا دوره معاصر. شیراز: نوید.
- _____ (1387). فارس در عصر قاجار. شیراز: نوید.
- بارت، رولان (1384). اتاق روشن، اندیشه‌هایی درباره‌ی عکاسی. ترجمه نیلوفر معترف. تهران: نشر چشمه.
- بهروزی، علی‌نقی (1354). بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. شیراز: انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- پالمر، رابرت روزول (1389). تاریخ جهان نو. ترجمه ابوالقاسم طاهری. تهران: امیرکبیر.
- ثابت، عبدالرحیم (1391). خوشا تفرج شیراز، جستارهایی در فرهنگ مردم. شیراز: بنیاد فارس شناسی.
- خالصی، محمد رضا (1388). از بلدیة تا شهرداری (تاریخ صدساله شهرداری شیراز از 1286 تا 1386). شیراز: شهرداری شیراز.
- شمیم، علی اصغر (1371). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: انتشارات علمی.
- صانع، منصور (1380). یاد شیراز، عکس‌های شیراز قدیم. تهران: صانع.
- فکوهی، ناصر (1385). پاره‌های انسان‌شناسی. تهران: نشر نی.
- یارشاطر، احسان (1383). پوشاک در ایران زمین. ترجمه پیمان متین. تهران: امیرکبیر.